

НАСТАНАК, РАЗВОЈ И УСАВРШАВАЊЕ СРПСКОГ (ЋИРИЛИЧНОГ) ПИСМА

Апстракт: *Пре годину дана установљен је нови државни празник у Републици Србији – ДАН СЛОВЕНСКЕ ПИСМЕНОСТИ И КУЛТУРЕ, који ће се обележавати радно 24. маја сваке године на Дан Св. Ћирила и Методија. То је био повод да се детаљније истражи историја настанка и развоја српског писма и широј јавности презентује у једном студиозном научном раду.*

Проучавајући бројне научно-историјске и књижевно-педагошке изворе, као и архивску грађу, дошли смо до значајних података који се односе на ову тему. Од творца словенске писмености и културе – Ћирила и Методија (9. век нове ере), па све до данас, прошло је пуних дванаест векова. У том периоду скоро сви словенски народи су усавршавали своје ћирилично писмо, развијајући своју националну књижевност на матерњем језику, општу културу и уметничко стваралаштво, што представља својеврсни идентитет и нашег (српског) народа.

Покушао сам да прегледно и сликовито прикажем настанак и развој овог величанственог „здања” од тридесет словних знакова – ћириличне азбуке и нашег фонетског писма – као и богату књижевност српског народа, од Светог Саве и Доситеја Обрадовића, до Вука Караџића и савременог доба. То ће бити подстицај и за даље истраживаче да се баве овом тематиком и тако допринесе научној разради словенског и српског писма, као и опште културе већине Јужних Словена на свом матерњем језику.

Кључне речи: *Словенски језик, ћирилично писмо, ћирилични буквари, фонетски правопис, српска књижевност у протеклих осамсто година.*

УВОДНИ ПРИСТУП

„Ко влада својим језиком (и писмом),
више вреди од онога ко осваја град”
Соломон (970-931. пре н.е.)
(краљ Израела)

Пре досељавања на Балкан, Словени – који ће у историји бити познати под називом Јужни Словени, живели су у родовској заједници, одвојени од друге две групе Словена (Западних и Источних). Они су чинили једну језичку заједницу која је оставила препознатљивих заједничких трагова у гласовном, обличком и синтаксичком систему. У току историјског развитка кроз бројне деценије и векове, у кругу *јужнословенске заједнице* формирала се западна језичка заједница, из које су се развили српски, хрватски и словеначки језик, и источна језичка заједница, из које су се развили македонски, бугарски и некадашњи

старословенски језик. Изузимајући старословенски, који је био први књижевни језик свих словенских народа, заснован на једном јужнословенском дијалекту у околини Солуна, а који је престао бити живи језик, наведени језици су језици словенских народа који живе на Балкану.

У периоду насељавања на Балканско полуострво (6. и 7. век нове ере), југословенска племена су живела у родовском племенском уређењу.¹ То је имало своје корене у старим патријархалним односима из раније постојбине, којој је одговарало паганство, односно многобожачка вера. Када су се Словени нашли на данашњим просторима, суседни народи у феудализму већ су имали своју идеологију у хришћанству, које је Миланским едиктом 313. године „озаконио” наш претходник и земљак Константин Велики. Тежећи да створе своје државне заједнице, уз услов да избегну германизацију и кметовски положај, словенска племена су била спремна да приме хришћанство, али у форми која би била прилагођена њиховим потребама и интересима. Израз таквих тежњи Словена је примање хришћанства на свом језику, кроз рад солунске браће Ћирила и Методија.

Процеси примања хришћанства од стране словенских народа и почеци словенске и српске писмености повезани су са стварањем државних заједница Словена у доба феудализма, али су они текли постепено и споро у наредних 200, 300 и 500 година од доласка на Балкан. У свим тим процесима и утицајима са стране, Словенима (па и Србима) сметале су језичке баријере за дубљи продор културе развијенијих народа. Знамо да су једини културни језици Европе тога доба били грчки и латински, јер су имали уређена писма и књиге, којима се служило и проповедало у црквама. Тек када су добили сопствено писмо и почели писати књиге на свом језику, Словени су могли широко да прихвате савремену хришћанску културу и током средњег века да јој „дарују” значајан стваралачки допринос и својеврсни језички потенцијал.²

Почеци српске писмености и прве азбуке

Творци словенске писмености и културе била су два учена Грка из Солуна: Константин, у монаштву назван Ћирило (826-869), и његов старији брат Михаило-Методије (820-885). Рођени почетком деветог века од знаменитих и богатих родитеља Лава и Марије, они су израсли у младиће који су били познати по учености и многим врлинама. Пошто је Солун био окружен словенским становништвом, они су још у детињству научили дијалект локалног живља, да би касније Константин-Ћирило стекао највеће образовање за то доба, те је припадао интелектуалној елити византијске престонице. Старији брат Михаило-Методије у почетку је служио у војсци, као и његов отац, али је након десет година отишао на планину Улудаг, тзв. гору Олимп, где се замонашио, да би се касније придружио млађем брату Константину-Ћирилу.

Методије је постао управник једне архонтије у источној Македонији, док је Ћирило, који је одрастао на царском двору, по завршетку филозофских и

¹ Д. Стефановић и В. Станисављевић, Основи историје књижевности југословенских народа и народности и светске књижевности, Београд 1977, 77.

² Ј. Deretić, Kratka istorija srpske književnosti, Beograd 1987, 10.

теолошких студија био постављен за библиотекара Аја Софије (цркве Свете Премудрости) у Цариграду. Света браћа Кирило и Методије најпре су саставили азбуку звану *глагољица*, желећи да тим писмом и превођењем светих књига на словенски језик шире веру међу Бугарима.

Међутим, по налогу византијског цара Михаила трећег и патријарха Константинопоља Фотијуса, оба брата су 860. године отишла као мисионари међу турско-татарске Хазаре у јужној Русији да би спречили ширење јудаизма. Како је ова мисија била неуспешна, по повратку из Русије Кирило се запослио као наставник филозофије на цариградској високој школи, а Методије је постао игуман у једном манастиру. Две године касније, браћа су ангажована за нову мисију код Словена, јер је посланство моравског кнеза Растислава затражило од цара Михаила да му пошаље епископе и свештенике који ће проповедати хришћанску веру на словенском језику, како би умањили дејство франачких свештеника и политички утицај цара Лудвига Немачког. Растисављева замисао је била да самостална моравска црква, с домаћим свештенством и властитим литургијским језиком, постане брана сваком страном, па и германском утицају.

Византија је удовољила Растисављевој жељи и послала му најпоузданије мисионаре – солунску браћу Кирила и Методија – 862/863. године, где они „веру благочестиву распростреше и утврдише, а књиге преведоше и дадоше их свештеницима да уче омладину”. За ову мисију браћа су се озбиљно припремила, јер је Кирило био изузетан говорник и добар зналац језика, а Методије се одликовао великим организаторским способностима. Знајући словенски језик још од детињства, пре поласка за Моравску, Кирило је створио прву словенску азбуку од 38 слова, која је касније названа глагољицом, и сачинио преводне најпотребнијих црквених књига са грчког на словенски језик. На тај начин су створили први словенски књижевни језик и поставили темеље словенском писму и књижевности. Моравско племство тога доба са усхићењем је прихватило византијске мисионаре, а радо их је примио и кнез панонских Словена Коцелъ.

На њихов успешан мисионарски рад протесте су преко свог свештенства упућивали Германи, па је почела подмукла борба и реакција латинског клера против словенских мисионара. Главни аргумент противника словенске литургије била је тзв. тројезична теорија према којој постоје само три света језика: хебрејски, грчки и латински, на којима се могу вршити верски обреди. Тужбе су стизале и до самог папе. Због тога су они преко Паноније и Венеције отишли у Рим, где су лепо примљени од папе Хадријана, који је у словенским мисионарима видео добре помагаче у борби против осилених и непослушних франачких надбискупа и њиховог суверена. Њихов мисионарски рад је од папе званично одобрен.

Међутим, у Риму се Кирило озбиљно разболео и у 43. години живота преминуо (869), тачно пре 1150 година, где је и сахрањен. Тада се Методије враћа у Панонију, али су га латински свештеници напали као јеретика. Када је стигао у Моравску наставио је рад у још тежим околностима. Ту је он и утамничен, проводећи скоро три године у затвору, да би га тек на интервенцију папе ослободили 873. године. Иако је словенска литургија била забрањена, Методије је наставио своју делатност, те се словенско богослужење све више ширило по Моравској. Успео је да ту преведе и Библију на словенски језик. Међутим, и он убрзо умире 885. године. Након тога у Моравској је забрањена словенска

литургија, а нови кнез Светоплук је прогнао његове ученике, од којих су неки успели да се склоне и оду у Бугарску, Македонију, Рашку и приморску Хрватску, где су наставили свој рад.

И поред тога, рад Ћирила и Методија је имао епохалан значај за све словенске народе, јер су они ударили темеље словенској писмености³, тако да је примањем хришћанства отпочео заједнички културни развитак Словена, који ће у каснијим вековима добити специфичан садржај и научно-језички смер развоја. Ови грчки просветитељи, због тако значајног мисионарског рада, познати су и као словенски апостоли. Њихов живот и рад, као и страдање за веру, описан је у *Панонским легендама*⁴, које су састављене из две хагиографије: једну чини *Житије Ћирилово*, а другу *Житије Методијево*.

Настављачи рада Ћирила и Методија

Ученици браће словенских просветитеља, после протеривања из Моравске (данашње Чешке и Словачке) и враћања у постојбину, настављају рад на ширењу хришћанства и културе на словенском језику. Међу ученицима Ћирила и Методија посебно су се истакли Климент и Наум, који су деловали у Македонији. Они су у Охриду основали школу у којој се припремао наш свештенички кадар.

Наш први прозни писац Климент (830-916), познат као „Охридски Чудотворац”, оставио је за собом двојаке беседе: за обичне људе писане реалистичким стилем и са много детаља, док су за свештенике те беседе писане китњастим фразама и богатијим речником.⁵ У Охридској школи Климент је подучавао у писању прве богослужитеље за потребе цркве и, према неким изворима, за седам година обучио је глагољици скоро 3500 ученика. Многи од њих су примили духовни завет и као свештеници ширили православље и књижевност по целој Бугарској, па и у осталим балканским државицама. Климент се поуздано сматра творцем упрошћене азбуке, сачињене према грчком свечаном уставном писму, коју је у част свог великог учитеља назвао ћирилицом.⁶ Ова азбука је подеснија за писање, те је временом потпуно потиснула глаголицу.

Најмлађи ученик двојице солунске браће просветитеља био је епископ Константин. Он је 890. године саставио зборник беседа *Поучитељно јеванђеље*, које је било намењено становницима културније средине. На почетку тог дела налази се песма без ритма, писана византијским политичким дванаестерцем, у којој се писац радује што су Словени примили хришћанство. Друга песма *Проглас к јеванђељу* нешто је дужа и снажнија, јер је у њој испољена радост што су Словени добили књигу на свом језику. Без обзира што су стихови у овој књизи почетнички, Константин се може сматрати првим нашим песником.

Монах Храбар је писац првог језичког списка код Словена. Он је око 930. године, као сарадник Климента и Наума, урадио спис *О писменех* (О словима), величајући дело Ћирила и Методија и њихових ученика, који су утврдили место

³ R. Kantardžijev, „Kiril i Metodije - utemeljitelji slovenske pismenosti“, u: Pedagoška enciklopedija (red. N. Potkonjak i P. Šimleše), tom 1, Beograd 1989, 386-387.

⁴ Д. Стефановић и В. Станисављевић, н. д., 84.

⁵ В. Milošević i R. Marković, Srpskohrvatski jezik i književnostsa osnovama umetničkog obrazovanja, Zagreb 1967, 64.

⁶ Д. Стефановић и В. Станисављевић, н. д., 79.

словенској азбуци у културном развоју Словена. У овом делу Храбар истиче да Словени пре доласка на Балканско полуострво нису имали писане књижевности на своме језику, али су имали „чрте и резе” помоћу којих су бележили рачунске операције у трговини и изражавали извесне верске мисли и осећања. Тиме је ступио у полемику са ученим Грцима, који су хвалили грчко писмо, а били нерасположени према словенској азбуци, истичући за углед Ћирила који је пронашао словенска слова: „једна по реду грчких, а друга према словенских речи”. Тако он научно утврђује почетак словенске писмености и књижевности код Јужних Словена после Методијеве смрти и повратка његових ученика у средиште нове делатности крај Охридског језера.

Ћирилометодијевско наслеђе постаће заједничка основа свих књижевности црквенословенског круга, међу њима и српске, јер ће њих вековима повезивати заједнички књижевни језик и јединствена православно-византијска културна оријентација.

Први словенски књижевни језик

Први словенски књижевни језик је онај на који је Ћирило превео најпотребније верске књиге за мисионарски рад у Моравској. У науци се он назива старословенским. Тиме ће ћирилометодијевско наслеђе постати заједничка основа свих књижевности црквенословенског круга, а међу њима и српске. Тако ће словенске народе вековима повезивати заједнички књижевни језик свих Словена и јединствена православно-византијска културна оријентација.⁷

Међутим, временом је дошло до све већих разлика у језику појединих словенских народа. Док се у доба Ћирила и Методија језик Македонских Словена могао да употреби и код Чеха, Словака, Пољака, Бугара, Срба, Хрвата и Словенаца, после једног или два века овај језик се потпуно разликовао од живог народног говора. Временом је та разлика постајала све већа, тако да су настајале разлике између старословенског и црквенословенског језика, због увођења језичких особина народног говора у црквене књиге. Тај процес промена у науци носи назив *рецензија* или *редакција*, а оне су код појединих словенских народа фонетског, морфолошког и лексичког карактера. Од тих и таквих рецензија старословенског језика најпознатије су: српска, хрватска, чешка, бугарска и руска.

Мало је споменика са ћириличним писмом сачувано у изворном облику. Најстарији споменик народног језика јесте писмо босанског бана Кулина Дубровчанима из 1189. године. Из исте епохе (друга половина 12. века) је и ћирилска књига српске редакције – *Мирослављево јеванђеље*⁸, која је не само најстарија него и најлепша српска књига средњег века. То је јеванђеље захумског кнеза Мирослава, брата Стефана Немање, које је исписано на 181 листу финог пергамента у два ступца, лепим и крупним словима, али украшено и стилизованим иницијалима и минијатурама у боји и злату. Језичке особине те књиге показују да је српска редакција старословенског језика добила завршни облик. Зато је она и својеврсни куриозитет у нашој књижевности све до данас и

⁷ J. Deretić, n. d., 11.

⁸ Исто, 12.

представља споменик непроцењивог културно-историјског значаја.⁹

Византијска културна оријентација била је пресудна у свим областима нашег духовног живота, па и у књижевности. Везаност за Византију испољила се на самом почетку словенске књижевности у личности њеног оснивача Тирила. Све до своје пропасти, па и после тога, Византија ће остати пресудан чинилац у целокупном духовном животу свих православних Словена.

Истичући научни, просветитељски и педагошки значај наведених личности и мисионара словенске писмености и културе из периода преднемањих Србије, још једном наглашавам велики значај двојице браће Солуњана, чије је дело из деветог века било пресудно за даљи културни и духовни развој Срба и њима блиских православних народа на Балкану. То дело ће се наставити у доба развијеног феудализма, у чему је велики значај имао најмлађи Немањин син Растко, познатији као Свети Сава. Он ће, поред многих правних и сличних дела, написати и прву српску биографију – *Житије светог Симеона* – пре осам стотина година, чиме је отпочела средњовековна књижевност Срба.

Улога Светог Саве у развоју српске књижевности¹⁰

Већ је речено да се језик првих списа у средњем веку, којим су говорили Македонски Словени, у науци назива старословенским језиком, јер се претпоставља да чува основне језичке одлике старих Словена непосредно пре одласка из старе постојбине на исток, запад и југ. Код старих Словена је постојала властита култура, али знатно нижа од византијске, па је разумљиво што су наши преци при насељавању Балканског полуострва доносили и своју усмену књижевност и стара схватања и обичаје. У основи, они су гајили многобожачку религију која је истицала слављење природе и поштовање предака. Зато истичемо сигурну претпоставку да су и Словени вршили извештан утицај на Византију, што закључујемо по записима познатог византијског цара Константина Порфириогенита из осмог века, у којима стоји да се „сва грчка земља словенизује“.

Словени су, дакле, поседовали извесну духовну културу која је израстала на одређеној материјалној основи. Са променом те материјалне базе у новој средини, јавља се потреба и за мењањем облика духовне културе. Због тога су Словени, примањем хришћанства, учинили први корак у приближавању европским културним народима. Касније ће на Хрвате и Словенце превагнути утицај католичког Запада, док ће Македонци, Срби и Црногорци остати под духовним утицајем Византије. Она ће зрачити у средњем веку на новостворене словенске државице на Балкану, чак и касније када је њена политичка моћ почела да опада.

Пошто је византијска култура била претежно црквено-религиозна и на нижем ступњу од античке, то се осећа и у нашој средњовековној књижевности. Она ће по општој вредности остати скромна, али за нас, као првобитна писана књижевност, имаће знатну културно-историјску вредност. Примера ради наводимо паралелу између *хагиографија* (списа у којима се легендарно описују животи светаца, јунака хришћанске цркве, који су у време ширења хришћанства

⁹ Д. Стефановић и В. Станисављевић, н. д., 81.

¹⁰ М. Петровић, „Осам векова српске државности и духовности – Свети Сава духовни отац Срба“, Пешчаник, 17, Ниш 2019, 130-143.

мучени и убијани од многобожаца), и наших првих *биографија* или/ти *житија*, у којима је описиван живот српских владара и црквених старешина. Стваране са тежњом да учврсте феудализам и обезбеде што дуже владање династије Немањића, у биографијама се велича нераскидива веза цркве и државне власти, те у њима скоро да нема приказа негативних страна личности, чији се живот описује. Напротив, те личности се идеализују до светачког достојанства, али због реалистичког приступа оне садрже много драгоцених и тачних података из историје, културе и економике нашег друштва тога доба.

Многи наши лингвисти истичу да је средњи век препознатљив и по лепоти *ћириличних слова*. Њих су исписивали писари који су за то имали великог дара. Најбољи пример за то је већ поменуто *Мирослављево јеванђеље*, књига коју је Унеско ставио на листу најлепших рукописних књига светске цивилизације. То показује да наше писмо – *ћирилица* – није била само средство писане комуникације, већ извор естетског надахнућа и највиших уметничких домета.

Највећи историчар српске ћирилице Петар Ђорђевић¹¹, с правом је говорио да она, као посебан тип ћирилице, постоји од тренутка настанка слова „ђерв” (претече данашњих слова ђ и ц). То значи да историју српске ћирилице можемо пратити од 12. века па надаље, јер су Срби ћирилицу додали нешто своје, национално и специфично, много пре настанка Вукових ћириличних слова. Њен развој свакако је повезан и са најумнијим личностима тога доба. Наш најпознатији лингвиста Александар Белић с правом је тврдио да је Свети Сава дао велики допринос развоју српскога писања и правописа, па тиме и развоју српске ћирилице.

Логично је због тога што су се српске државе у избору званичног писма определиле за ћирилицу. О томе документовано пише Ђорђе Трифуновић¹², у којој каже да су Срби у почетку користили и глаголицу и ћирилицу, али да је глаголица као мање функционално писмо временом изгубила битку, а ћирилица опстала као практичније и ефикасније писмо. Све што данас имамо у писаној продукцији тога доба, а што је настајало кроз историју српске културе, то је на традиционалном ћириличном писму.

Књижевност средњовековне државе тесно је повезана са стварањем и успоном државе Немањића и њеном даљом судбином. Као што је Стефан Немања творац јединствене српске феудалне државе, у коју су ушле раније самосталне или полусамосталне области Рашка, Зета, Травунија и Захумље, тако је његов најмлађи син Сава утемељивач самосталне српске цркве и њен први архиепископ. Он је дао завршни облик ономе што је већ започео његов отац: стварање домаће и народне црквене организације. Манастири које су градили Немања и његови наследници постаће огњишта и расадници књижевне делатности, у чему је манастир Хиландар на Светој Гори имао највећи утицај на развој српске средњовековне културе и књижевности, јер је постао духовно средиште православног света.

Стварајући *типике* (правилнике) и друге правне списе, којима се уређује организација живота у манастирима (Хиландар, Студеница и др.), Свети Сава је ћириличним писмом приказао и живот оснивача манастира, у овом случају живот

¹¹ П. Ђорђевић, Историја српске ћирилице, Београд 1971.

¹² Ђ. Трифуновић, Ка почецима српске писмености, Београд 2001.

Стефана Немање. Касније су ти делови из типика издвојени и од њих је створено прво оригинално дело српске књижевности – *Живот (Житије) светог Симеона*. У овој биографији, која има дванаест глава, приказане су последње године Немањиног живота: одрицање од престола, калуђерски живот, подизање Хиландара и смрт. Наводећи само „богоугодна дела” свога оца, Сава је имао јасан циљ да га црква што пре прогласи за свеца, чиме би се ауторитет династије Немањића високо уздигао. Без обзира што је ово житије писано у духу средњовековне хришћанске литературе са филозофирањем и цитатима из Библије, оно је значајно по томе што су у њему забележени многи поуздани историјски подаци, који су драгоцени за историјску науку. С друге стране, дело је писано са доста лиризма, просто и живо, те сваки читалац може осетити да дело пише син који гаји велику љубав према оцу. Нарочито је потресна сцена Немањиног умирања, када Сава искрено плаче и бележи: „А ја тада падох на лице његово, плаках горко и дуго, а кад устадох, благодарих Богу што сам видео такву смрт овог пречасног човека!”¹³

Овим својим делом Сава Немањић је засновао нови род у нашој књижевности и тиме пружио пример како треба писати. После њега са биографијама се наставља наша књижевност средњег века, при чему су се истакли Стефан Првовенчани, Доментијан, Теодосије, архиепископ Данило и његови настављачи, као и Григорије Цамблак, Константин Филозоф и патријарх Пајсије.

По оцени историјске науке, Сава је пре Доситеја и Вука на националном плану постигао највише што се у датим околностима средњовековне Србије могло постићи. Да није било Саве Немањића, ко зна да ли би било Доситеја и Вука. Како рече у једној беседи Матија Бећковић: „Свети Сава је први српски писац чије име и презиме знамо. Он је одредио крст којим се крстимо, језик којим говоримо, писмо којим пишемо... Створио је прве ћелије за ћутање, али су те ћелије и прве наше учионице, болнице и библиотеке, а ћелиоти први писци и преводиоци... Његовим жезлом потекли су источници, али је њиме продисала и права здрава реченица на српском језику... Он је извадио прву личну карту српског народа, и од њега знамо ко смо, шта смо и коме припадамо.”¹⁴

Свети Сава је први покушао да примени одређене моделе фонолошког писања, односно да српску ћирилицу растерети сувишних слова која немају еквиваленте у говорном језику тадашњих Срба. Дакле, од самих почетака српске писмености запажа се идеја прилагођавања српске ћирилице не само језику цркве, него и језику простога народа. Зато, на овом месту, ваља истаћи и чињеницу да се *српска ћирилица* мењала кроз историју, али у средњем веку те промене нису биле значајне нити дубоке. Разне правописне школе тога доба (Зетко-хумска и Рашка школа) повремено су уводиле или избацивале поједина ћирилична слова, али је суштина овог писма остајала иста. Кроз читав средњи век писало се на ћирилици црквеног типа, која је позната и под именом *Мирослављев фонт*. То су превасходно била украсна и лепа слова, која се и данас користе, али само у свечаним приликама и на дипломама, захвалницама и другим сличним документима.

¹³ Свети Сава, Сабрана дела (прир. Љ. Јухас-Георгијевска), Београд 2000, 78.

¹⁴ М. Бећковић, „Слово о Светом Сави“, у: Б. Меселџија и др, Моја школа Свети Сава, Крагујевац 1996, 7.

Даљи развој српске ћирилице

Развој српске ћирилице током прошлих времена, нарочито у периоду робовања под Турцима и после Велике сеобе Срба 1690. године, када се добар део српског народа нашао у новој држави – Аустроугарској царевини, долази до стагнације и недаћа по ћирилицу због проблема везаних за религију. Доминантно католичко окружење врши притисак на православне Србе, те Марија Терезија уводи директну забрану употребе ћирилице међу Србима, али и забрану да се оснивају школе, штампарије и друге сличне институције. Разлог је био што Срби припадају духовном окружењу које се у науци назива *Slavia Orthodoxa*, односно православно словенство. Највећи прогонитељи ћирилице били су они који припадају другом духовном окружењу, које се назива *Slavia Latina* или *Slavia Romana* – католичко словенство. Нажалост, и данас се врши прогон ћириличног писма из истих разлога у Хрватској, где се Србима ускраћују људска, уставна и цивилизацијска права на употребу сопственог писма.

Од 18. века па надаље, симбол православља међу Јужним Словенима постаје ћирилица, а симбол католицизма тих истих Словена – латиница. Судбину ћирилице у претходна два-три века покушавају да детерминишу центри у Бечу и Ватикану, мада су се Срби храбро и одлучно борили за своје писмо. У томе је значајна улога Српске православне цркве, која је успела да хомогенизује српски народ, како би се очувала писменост на ћирилици. Да би се то постигло, ослонац се тражио у Русији, из које у Србију стижу руски учитељи – Максим Суворов и Емануел Козачински – а са њима и руске књиге и буквари. Тако је, поред српкословенске ћирилице, међу Србима све присутнија била и рускословенска.

Пажљивијим упоређивањем слова ћирилице у рукописном *Буквару* нашег богослова, беседника и песника – Гаврила Стефановића Венцловића из 1717. године (за који се дуго веровало да је дело Кипријана Рачанина), са словима ћирилице у *Буквару* који су донели руски учитељи, виде се велике сличности и само понека разлика. Ту се запажа еволуција „ћерва” и решење за глас ц, који до тада нисмо имали, али постоји и слово ч, које је од вајкада у српској ћирилици.

За руском црквеном ћирилицом у српску средину убрзо стиже и руска грађанска ћирилица, која утиче на стварање световне грађанске културе код Срба. Предност таквог система први увиђа Захарије Орфелин (1726-1785), песник, бакрорезац, историчар и аутор уџбеника, који 1759. године штампа прво српско дело грађанском ћирилицом (*Калиграфија*), а 1783. године Доситеј Обрадовић такође штампа грађанском ћирилицом своје дело *Живот и прикљученије*.

Бројни српски ћирилични буквари¹⁵

Први српски буквар, као најпознатији, јесте *Буквар Саве Инока Дечанца*, који је штампан у Венецији 20. маја 1597. године. Овај буквар малог обима штампан је само на једном листу, а у њему је коришћена српкословенска рецензија. На првој страни тога буквара налази се азбука од тридесет и седам

¹⁵ М. Петровић, „Српски ћирилични буквари настали у последњих четири стотине година“, Учење и настава, 2, Београд 2017, 243-260.

слова, а иза ње су слогови за срицање. На крају је штиво за читање. Састављен је, дакле, по методи срицања, по којој се учило читати све до половине 19. века.¹⁶

Буквар, као што се зна, јесте *почетница*, тј. школска књига за учење читања и писања. Све до половине 18. века учи се и чита из старих *србуља*, јер одговарајућих уџбеника није било. Међутим, још почетком тога века, високи српски клер наређује да се по црквама, манастирима и школама употребљавају искључиво руске књиге, којих такође није било у довољном броју. И то је ишло тешко и споро, јер свештеници и учитељи нису умели читати руски, него и даље из србуља. Због тога митрополит Мојсије Петровић моли руског цара Петра Великог да му пошаље неколико учитеља и што више руских црквених и школских књига. Тих година (1727) долази из Русије Максим Суворов и доноси 400 буквара Теофана Прокоповича и 70 руских граматика. Суворов је 1727. године у Београду основао Руско-словенску школу, коју је завршило око педесет ђака. Касније је та школа пресељена у Сремске Карловце и тамо дуго радила, чиме почиње доминација руске књиге, а са њом и руски утицај у цркви и школи, наравно и у језику и књижевности тога доба.

Проучавајући архивску (школску) грађу из тог периода наишли смо на интересантне податке о тзв. руском буквару браће М. Суворова и Е. Козачинског, по коме се подуже обављало „описмењавање” српске младежи. У *Мемоарима* Проте Матеје Ненадовића, поред осталог, стоји податак да су он и Вук Караџић учили читати из „некаквог врлетног московског буквара чија су зачална слова била црвена”. Тај „врлетни” (тежак за учење) буквар био је баш онај који је Суворов донео из Русије, а који је више пута прештампаван код нас.

Други наш буквар под насловом *Буквар или наука детем ин јуном*¹⁷ припремио је и штампао Кипријан Рачанин пре три века, односно Гаврило Стефановић Венцловић, како је касније утврђено. Он се као рукописни буквар појавио 1717. године, а рађен је по угледу на руске букваре, који ће стићи у Србију десетак година касније. То је опширније елаборирано у претходном тексту.

Много напреднији је био *Буквар* Захарија Орфелина, који је штампан у Млецима 1764. године и (касније) у Бечу (1793). Његов тачан назив је дуг и рогобатан – *Первое оученије хотјаишим оучитисја книг писмени славенским и називаемое Буквар*. У друго (бечко) издање унете су извесне новине да би се стара и претешка метода заменила блажом и хуманијом. Истовремено, то је био први буквар који је садржавао и методска упутства о његовом коришћењу. Њиме је уведено учење грађанских слова и упоредо читање и писање. Нажалост, он није доспео до школа у Србији, већ се користио само у северној српској покрајини.

После Захарија Орфелина и Доситеја Обрадовића, сви будући просветитељи (Павле Соларић, Сава Мркаљ, Лука Милованов и Вук Караџић) следе Доситејев траг и своја дела штампају грађанском ћирилицом. На тај начин је епоха просветитељства развила идеју о демократизацији културе, постављајући захтев да сви треба да се описменимо после вишевековне турске окупације. А да би се то постигло, систем мора бити једноставан и ефикасан: српске школе са

¹⁶ Н. Вученов, „Први српски буквари“, у: Педагошки речник (ур. Р. Теодосић), том 2, Београд 1967, 185-186.

¹⁷ S. Krkljuš, „Bukvari i pismenost kod Srba“, у: Pedagoška enciklopedija (red. N. Potkonjak i P. Šimleše), том 1, Београд 1989, 64.

српским књигама, на српском језику и са српском ћирилицом. Чини се да после Доситеја нема више дилеме – за цркву остаје црквена ћирилица, а за грађанство – грађанска.

Наш познати лингвиста Александар Милановић с правом наводи да је Доситеј Обрадовић (1739-1811) усавршио ћирилично писмо тако што је почео избацивати сувишна слова, због чега је дотадашња и руска и српска ћирилица била нефункционална и компликована јер је имала превише слова, што је отежавало правопис и савладавање писања. У *Писму Харалампију* Доситеј је изложио мноштво корисних идеја о потреби образовања широких слојева народа, безграничној вери у моћ науке, васпитању омладине оба пола, братству и родољубљу, употреби народног језика у књижевности, коришћењу ћириличног писма, штампању књига на чисто српском језику итд.¹⁸

Доситеј Обрадовић је наш најзначајнији писац 18. века и зачетник нове српске књижевности.¹⁹ Он је свој књижевно-просветитељски рад на широком националном плану и на новим основама започео 1783. године, објављивањем дела *Писма Харалампију* и *Живот и прикљученија*. У поменутом „писму” је одбацио црквенословенски као народу неразумљив језик и заложии се за увођење народног језика у књижевност. Зато је та своја дела и штампао тзв. грађанском ћирилицом.

У погледу језика Доситеј је претеча Вука Караџића, без обзира што српски језик он није узео из књишких и програмских разлога, већ као средство да га прости „сељани и чобани” могу разумети и да се просвета лакше и брже шири. У његовим делима има доста граматичких грешака, позајмљених речи и синтаксичких облика из туђих језика, али је то потпуно разумљиво за човека који је рођен далеко од народног центра и који је већи део живота провео на страни. И поред тога, његов стил се одликује необичном једноставношћу и топлином, што је била права реткост и код савременијих писаца.

Доситејево дело представља карактеристичну просветитељску симбиозу филозофије и књижевности. Иако обимом невелико, његово дело вршило је у свом времену функцију не једног писца, него безмало целе једне књижевности. Оно је било и наука, и филозофија, и беседништво; носећи у себи и дидактику, и критику, и забаву. Једном речи, кретало се у свим главним правцима књижевности свога доба, тако да је било истовремено и есејистика и приповедна проза и поезија. Као велики реформатор и просветитељ народни, Доситеј је један од оних који се ретко сусрећу на почетку једне нове епохе и који смело кидају са традицијама, отварајући нове видике и путеве развоја књижевности и богаћења народног језика.

Лингвиста Милановић је у једном свом излагању истакао да смо се (у историји српске ћирилице) огрешили о најближег Доситејевог сарадника Павла Соларића (1779-1821), Србина из Хрватске и писца популарних научних и филозофских дела, јер све што су написали Сава Мркаљ и Лука Милованов, већ имамо у његовим делима. Чак се почетком 19. века појављује и *Буквар* Павла Соларића, који је штампан у Млецима 1812. године.²⁰ У њему су објављени и

¹⁸ А. Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд 2010, 113-114.

¹⁹ М. Петровић, „Доситеј Обрадовић у свом и нашем времену“, *Педагогија*, 3, Београд 2011, 516-532.

²⁰ А. Милановић, н. д., 101.

текстови за читање лаичког, односно нецрквеног карактера.

Убрзо је Вук Стефановић Караџић написао и издао *Оглед српског буквара*, који је објављен у „Даници” за 1827. годину у Бечу. Иако је овај буквар дуго употребљаван у Црној Гори, он није био буквар као школска књига, већ је требало да послужи угледању онима који буквар пишу, али и да помогне описмењавању појединаца који нису похађали школу. Без обзира што су Павле Соларић и Вук Караџић, у својим упутствима за предавање буквара, тражили да се читање учи по новој гласовној методи, оно се и даље учило срицањем све до половине 19. века. Међутим, пошто је у то време био забрањен Вуков нови правопис, тако ће бити забрањен и његов буквар од стране цркве због тзв. „језичких новина”.

Десетак година касније појавила су се два српска буквара (1838). Први носи назив *Мали учитељ или србски буквар садржавајући у себи правила црквног и грађданског читања*, а његов аутор је професор Глигорије Зорић. Он је штампан у Београду 1838. године. Исте године је штампан и Буквар Петра Радовановића, тадашњег директора свих школа у Србији. Ова два буквара су први званични буквари, јер их је одобрило за употребу у школама Попечитељство просвешченија, чиме је издата наредба о забрани коришћења старог немачког буквара из 1775, односно његово будимско издање из 1812. године, у коме је на почетним листовима била азбука од 43 слова. Као такви, буквари Зорића и Радовановића представљају прве школске књиге штампане у Србији, које су коришћене у настави почетног читања и писања све до 1869. године.

У међувремену се појавио и тзв. *Брзоуки буквар за недељне школе* (1846), чији је аутор Исидор Стојановић. Овај буквар је био верски заснован и садржао је Десет божјих заповести, Молитву господњу, Симболе православне вере, Седам смртних грехова и сл. Писан је црквено-славјанским словима, тако да су текстови за учење читања верско-моралног садржаја (Отац, Отчество, правда, троица, учитељ, ученик, Христос, хришћанин, цар, царица, црква, част и друго).

Први буквар који је израђен на научној основи био је *Буквар за основне српске школе*, аутора Ђорђа Натошевића (1821-1887). Штампан је у Београду 1870. године и представља озбиљан заокрет у извођењу почетне наставе читања и писања. Сам буквар је писан новим Вуковим правописом, који је усвојен 1868, након чега је Министарство просвете Кнежевине Србије расписало конкурс за нови буквар са читанком. У то време Натошевићев буквар је оцењен као најбоља школска књига, јер је био заснован на гласовној аналитичко-синтетичкој методи нормалних речи. Овај буквар је имао следећу структуру: елементи за писање слова, слике „нормалних речи”, поред речи писано и штампано слово, испод слова речи и реченице од научених слова, велика слова са одговарајућим текстом, текст за читање и методичка упутства. Уз овај буквар (на крају) штампано је Кратко упутство за учитеље, али и Упутство за предавање букварских наука. Као такав коришћен је у школама Србије пуних петнаест година.

Натошевићев буквар је замењен *Букваром* Стева Чутурила (1846-1927), који је објављен у Београду 1885. године. Он је званично коришћен у српским школама до краја 19. века. И овај буквар је израђен по гласовној аналитичко-синтетичкој методи нормалних речи, коју је увео Ђорђе Натошевић. По овој методи су рађени скоро сви буквари, који су употребљавани у српским школама у току наредних шездесетак година (Јовићев, Благојевићев, Стевановићев, Вујанчев, Бушетићев и др.). Изузетак представља једино Буквар Милана Косановића, који је

израђен по директној или глобалној методи, због чега није био прихваћен у нашим школама.

Сава Мркаљ (1783-1833), српски књижевник и филолог, ћирилицу своди на 29 слова (без слова џ) 1810. године, које смо имали код Венцловића, а Лука Милованов (1784-1828), српски књижевник и филолог, пише расправу о ћирилици, уграђујући и поменуто слово. Међутим, није успео да је за живота објави.

Вук Караџић као реформатор језика и правописа

Последњи у низу просветитеља јесте Вук Стефановић Караџић (1787-1864), који 1814. године објављује прву граматику говора простога народа у Срба под називом *Писменица сербскога језика*, а у *Српском рјечнику* из 1818. године нормира и до детаља модификује српску ћирилицу. Од тада до данас српска ћирилица се ни за најситнији детаљ није изменила. Створена је за српски народни језик и новоштокавски дијалект.²¹

Основна вредност другог издања Вукове *Писменице*, које је изашло уз поменути Рјечник(1818), огледа се у смелом упрошћавању азбуке и правописа. У њој је Вук одлучно применио фонетски правописни принцип: *Пиши као што говориш, а читај као што је написано*. То је значило да сваки глас треба да има само један знак, односно једно слово. Због тога он из дотадашње азбуке избацује сва непотребна слова (она која нису имала својих гласова), уноси слово ј из латиничне азбуке, а по боравку у Црној Гори почиње да употребљава и слова х и ф. Оваква азбука, која је раније добила име по прва два слова: Аз и Буки = АЗБУКА, у целини гласи: Аз – Буки – Веди – Глагоље – Добре–Ест – Жива – Сила – Земљиног – Иса. И – Мјем – Како – Људи – Мисле –Наш – Оче – Покоја – Реци – Слово – Тврдо – Ук ... Без ових речи, како се данас изговара, она је била (а и сада је) право савршенство којим се можемо поносити пред свим народима света. Без обзира на све отпоре од стране цркве и других центара моћи, ћирилица је опстала свих ових 200 година и ми је морамо сачувати као значајан сегмент српског идентитета.

Док смо овакву азбуку добили, али и књижевност на њој, требало је много борбе и залагања нашег реформатора Вука Стефановића Караџића. Тридесет година он се беспощедно борио за књижевни језик који ће бити заснован на живом народном говору, за фонолошки правопис и књижевност на народним основама. С правом се сматра да је то била највећа и најдуготрајнија од свих битака које су икада вођене у историји српске културе. Зато се често тај процес назива „културном револуцијом у Срба”²².

Период од појаве Вука Караџића до победе његових идеја (1814-1847), донео је напредак у свим областима културе. Основане су нове школе, штампарије, позоришта и прва учена друштва (Матица српска 1826, Друштво српске словесности 1841); покренути часописи, новине, алманаси и сл. Тридесетак година борбе изродило је много напора и рада хромог Вука, али и

²¹ Ж. Станојчић и др, Савремени српскохрватски језик и култура изражавања, Београд-Нови Сад 1989, 15.

²² М. Петровић, „Вукова културна револуција, Вук Караџић – умник језика и правописа“, Свитак, 80-81, Пожега2014, 3-8.

подршке и признања многих културних народа и школованих лингвиста и књижевних стваралаца Европе. Подршка Словенца Јернеја Копитара (1780-1844), угледног слависте и цензора за југословенске књиге у Бечу, много је значила нашем Вуку Караџићу, те он, поред већ поменуте *Писменице сербскога језика* и *Српског рјечника*, објављује *Малу песнарицу*, *Пословице* и друга дела на чистом народном говору. Коначно, 1847. година постаје преломна у Вуковој борби са бројним непријатељима и означава победу Вукових идеја. Те године Вук је објавио превод *Новог завјета*, који представља образац народног језика као књижевног; Бранко Радичевић (1824-1853) своје *Песме*, а Ђуро Даничић (1825-1882) научни спис *Рат за српски језик и правопис*. Исте године је црногорски владика Петар Петровић Његош (1813-1851) објавио своје генијално дело *Горски вијенац*, које је испевано чистим народним језиком.²³

Вукова реформа правописа представља значајан подухват којим је ћирилица постала једном од најједноставнијих азбука на свету. Иако та идеја о реформи азбуке није била искључиво Вукова, јер су пре њега и други помишљали о потреби упрошћавања азбуке (већ поменути Сава Мркаљ, Лука Милованов и др.), Вукова је величина у доследном остваривању ове идеје. Прихватајући познато начело: *Пиши као што говориш, а читај као што је написано*, Вук је заступао став да сваки глас у српском језику има само један знак. До тог доба у азбуци је било много непотребних знакова, па су се по епиграму песника Јована Јовановића Змаја, и сами чудили „што их и сад пишу по гдекоји људи”. Наглашавам још једном да је Вук избацио све непотребне знакове, а увео шест нових слова и то: ђ – према нацрту песника Лукијана Мушицког; ћ – из старе ћирилице; џ – из румунске азбуке и старе српске ћирилице; љ и њ – су постали спајањем л и н са ј; а знак за глас ј узео је из латинице. Против овога правописа црква и конзервативно грађанство дигли су глас, нарочито противу знака ј, те се сукоб заоштрио до неслућених размера. Због тога је борба за нови правопис трајала дуго и много теже је добијена, него ли борба за народни језик у књижевности. Тек 1860. године у Србији је било дозвољено штампање књига новим правописом, а после Вукове смрти државна издања књига објављивана су овим правописом – званично од 1868.

Вуков рад на прикупљању и објављивању народних умотворина (песама, прича, пословица, загонетки и сл.) од вишеструког је значаја. Тиме је он сачувао од пропасти духовно благо изванредне уметничке снаге српског народа, које представља значајан део песничког стваралаштва читавог човечанства. То су потврђивали и највећи умови Европе, који су били пријатно изненађени и задивљени народним стваралаштвом једног малог (скоро непознатог) народа на Балкану. С друге стране, то народно благо, својим моралним и естетским квалитетима, потврђивало је духовне вредности Срба у властитим очима, што је била инспирација за постизање равноправног положаја са осталим културним народима Европе и света. На изванредан начин, умотворине су показале тадашњим и будућим књижевницима прави народни живот, њихове тежње и осећања кроз дуге векове робовања и посртања, што их је инспирисало да такво тематско богатство користе у својим стваралачким делима. Ствараоци романтизма су се тиме служили, користећи народни (књижевни) језик и ћирилично писмо.

²³ Ж. Станојчић и др, н. д., 16.

Граматика и правопис српскога језика

Српски књижевни (стандардни) језик, као општи језик припадника наше језичке заједнице, заснован је на утврђеним фонетским, морфолошким, творбеним и синтаксичким обрасцима. Ти обрасци, просто речено, чине *норму књижевног језика* и она се мора поштовати од самог почетка описмењавања ученика.

Међутим, колико год је норма нашег књижевног језика строга, када су у питању фонетски и правописни, морфолошки и синтаксички системи језика, толико је она еластична у правилима за употребу речи у тзв. лексичком формирању. Сматрамо, с правом, да је то природно и сасвим оправдано, с обзиром на то да се општим књижевним језиком говори и о свакодневним пословима, али и о многим научним, техничким, друштвеним и природним темама, као што се тај језик користи у прози или поезији уметничке књижевности. Другим речима, књижевни језик се остварује у тзв. функционалним стиловима²⁴ који се најчешће одређују према предмету и методу мишљења. Због тога се међу функционалним стиловима обично разликују: разговорни, административни, новинарски, научни и књижевно-уметнички стил. (О томе, на овом месту, нећемо шире расправљати, јер то превазилази потребе овог истраживачког рада.)

Граматика српског књижевног језика бави се проучавањем и описивањем утврђеног (и прихваћеног) књижевног језика, који је *средство општења* у свим областима живота и у свакодневној (усменој или писменој) комуникацији. Утврђујући језичка правила, граматика се бави свим језичким јединицама: речима и њиховим облицима, реченицом и њеним деловима, функцијом речи у реченици и језику уопште, структуром речи и њиховом творбом, правилним изговором гласова и њиховом употребом као језичких јединица у општењу, тј. комуникацији међу саговорницима. Зато наша граматика има уобичајене области као што су: *фонетика, морфологија, творба речи и синтакса*. Постепено и систематски, на принципу концентричних кругова, граматику нашег језика савладавају ученици, почев од првог разреда основне, па све до краја средње школе. Упоредо с тим се богати дечји речник, развија писменост и потпуно овладава коришћењем српског књижевног (стандардног) језика, уз правилну употребу српског ћириличног и латиничног писма.

Правописили ортографија²⁵ подразумева систем правила у писању. Њиме се прописују једнообразни начини употребе писмених (графијских) знакова – слова, интерпункцијских знакова, скраћеница и др. По правилу, правопис може бити етимолошки и фонетски.

Без обзира што *етимолошки правопис* своја правила заснива на начелу чувања порекла речи, пре свега корена као најмање језичке јединице која нешто значи, али и других делова речи (наставака за облик, наставака за творбу речи, предметака и сл.), већ од краја 19. века овај се правопис не примењује у српском књижевном језику. Изузетно, неки од његових елемената се ипак користе да би се обезбедило чување значења речи.

Фонетски правопис своја правила писања заснива на начелу да сваком гласу у говору одговара посебан знак у писму, те да се у писању обележава глас

²⁴ Ж. Станојчић и др, н. д., 21.

²⁵ Детаљније о овоме у: Ж. Станојчић и др, н. д., 24.

који се чује у изговору речи, а не онај који се замишља у вези са пореклом речи. То је у складу са Вуковим начелом: *Пиши као што говориш, а читај као што је написано*. Зато се у српском књижевном језику ово правило фонетског правописа примењује већ 150 година, односно од времена Вука Стефановића Караџића. Осим правила о начину обележавања гласова, правопис садржи и правила о писању великих и малих (штампаних и писаних) слова, о састављеном и растављеном писању речи, о интерпункцијским знаковима, о писању скраћеница, о изговору и писању имена из других језика и сл.

* * * * *

Не улазећи дубље у тумачење поменутих и других појмова у овом сажетом трагачком раду о Настанку и развоју српског писма, јер то превазилази оквире постављеног циља, сматрам да ће овај сажети рад омогућити свим заинтересованим читаоцима да правилно и добронамерно схвате због чега је Влада Републике Србије донела одлуку о установљењу новог државног празника под називом ДАН СЛОВЕНСКЕ ПИСМЕНОСТИ И КУЛТУРЕ²⁶ који ће се радно обележавати 24. маја сваке године. То је уједно и православни празник Светих Кирила и Методија, који су Словенима проповедали Јеванђеље у другој половини IX века и сматрају се творцима првог словенског писма.

²⁶ М. Петровић, „У сусрет новом државном празнику – Дан словенске писмености и културе“, Народне новине-Ниш, 23. маја 2019, 5.

Литература

- Вученов, Никола. „Први српски буквари”. У: Педагошки речник, том 2. Београд 1967. 185-186. (уредник Р. Теодосић)
- Deretić, Jovan. *Kratka istorija srpske književnosti*. Београд 1987.
- Ђорђевић, Петар. *Историја српске ћирилице*. Београд 1971.
- Kantardžijev, Risto. „Kiril i Metodije - utemeljitelji slovenske pismenosti”. У: *Pedagoška enciklopedija*, том 1. Београд 1989. 386-387. (редактори Nikola Potkonjak i Petar Šimleše)
- Krkljuš, Slavko. „Bukvari i pismenost kod Srba”. У: *Pedagoška enciklopedija*, том 1. Београд 1989. 64. (редактори Nikola Potkonjak i Petar Šimleše)
- Милановић, Александар. *Кратка историја српске књижевног језика*. Београд 2010.
- Milošević Branka i Radomir Marković. *Srpskohrvatski jezik i književnosti sa osnovama umetničkog obrazovanja*. Zagreb 1967.
- Петровић, Милосав. „Доситеј Обрадовић у свом и нашем времену”. *Педагогија*, 3, Београд 2011. 516-532.
- Исти. „Вукова културна револуција, Вук Караџић – умник језика и правописа”. *Свитац*, 80-81, Пожега 2014. 3-8.
- Исти. „Српски ћирилични буквари настали у последњих четири стотине година”. *Учење и настава*, 2, Београд 2017, 243-260.
- Исти. „Осам векова српске државности и духовности – Свети Сава духовни отац Срба”. *Пешчаник*, 17, Ниш 2019. 130-143.
- Свети Сава. *Сабрана дела*. Београд 2000. (приредила Љиљана Јухас-Георгијевска)
- Станојчић, Живојин, Љубомир Поповић и Стеван Мицић. *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања (учбеник за средње школе)*. Београд 1989.
- Стефановић, Драгутин и Вукашин Станисављевић. *Основи историје књижевности југословенских народа и народности и светске књижевности*. Београд 1977.
- Трифунковић, Ђорђе. *Ка почецима српске писмености*. Београд 2001.

Новине

Народне новине Ниш (2019)